

Benkő Loránd, a tudós és az ember

A tudományos pályák megrajzolhatók úgy is, hogy figyelmen kívül hagyjuk az életút állomásait, mondván, csak a teljesítmény számít, mint az élsportban. Többet megtudhatunk azonban a tudományos pályáról, ha az életút ismeretében vizsgáljuk. Erről volt meggyőződve Benkő Loránd is. Pais Dezsőről szólván írta, hogy „én a tudóst és a mestert, az embert és a mestert sohasem tudtam elválasztani” (l. KISS 2003: 421). Bárcziról pedig: „Az ember, a barát, a tudós Bárczi Gézában is összeolvad bennem” (i. m. 425).

Visszatekintésemben ezt az utat követem én is, keresve azokat az életútban rejlő szálakat, amelyek magyarázhatják azt a nagy ívű pályát, azt a kivételes teljesítményt, amely Benkő Loránd nevéhez kötődik.

A Nyárad menti székely család sarja az akkor már Romániához tartozó Nagyváradon született, de élete első hat évét Désen töltötte, maradandó emlékekkel. Amikor eljött az iskolába járás ideje, édesanyja úgy döntött, átjön Magyarországra. Pusztatúrpásztón kapott tanítónői állást egy tanyasi Klebersberg-iskolában, ahol az első négy osztály együtt tanult. Tisztes szegénységben éltek visszaemlékezése szerint. Nem felejtette el ezeket az éveket. Amit ő Pais Dezsőről írt, hogy tudniillik Pais nem felejtette el, honnan jött és hova tartozik, az rá is maradéktalanul érvényes volt. Szegeden érettségizett, ahol tudós tanárai hatással voltak rá: úgy emlékezett vissza rájuk, mint képzett, igényes, tudományos szemléletű pedagógusokra (l. KISS 421).

A második bécsi döntés után, amikor Kolozsvár visszakerült Magyarországhoz, édesanyjával hazamentek Erdélybe, s a Szegeden érettségizett ifjú anyja javaslatára a kolozsvári egyetemen bölcsészettudományi tanulmányokba kezdett magyar-történelem szakon, de már az első éven fölvette az olasz szakot is. Itt kiváló professzorokat hallgatott (Mészöly Gedeon, Kniezsa István, Rásonyi-Nagy László, Tamás Lajos, Váczy Péter, Szilágyi Lóránt), legnagyobb hatással azonban Szabó T. Attila volt rá, a háború után, Budapestre kerülve pedig Pais Dezső. A nyelvtudományhoz az ő személyes példájuk vonzotta különös erővel. Kilencedik évtizedében így emlékezett vissza rájuk. Szabó T. Attiláról azt írta: „Ő mint egyéniség, mint ember, mint teljes ember ragadott meg, s amit éreztem benne, [ti.] az emberi és tudósi varázs – tisztelet az emberek és alázat a tudomány iránt – volt az, ami engem büvőkörébe vont” (i. m. 422). Paisnak, a tudósnak az emberi gesztusára így emlékezett: „Ma is elérzékenyülök, amikor [a vele való találkozásra] gondolok [...] azonnal a bizalmába fogadott és segített kezdettől fogva [...] az egész fogadtatás, amiben részesített, az nem szokványos emberi gesztus volt, hanem annál sokkal több” (i. m. 423). Paisban, a tudósban a kutatói szenvedély, a tudomány iránti elkötelezettség ragadta meg (i. h.). E két jeles nyelvésztanárnak köszönheti Benkő Loránd, hogy – miként ő maga mondta – „hozzáédesültem a nyelvészethez”. Biztosak lehetünk abban, hogy a munka tiszteletét már korán, a tudományszeretetet, a kutatói szenvedélyt, a szigorú módszerességet pedig nyelvész példaképeitől tanulta meg. A tudomány iránti érzései megjelentek az Akadémiához fűző szemérmes érzelmi viszonyában is. Korán akadémikus lett, s kezdetől fogva tudta, hogy kötelessége és felelőssége ezzel megnőtt. Erre a viszonyra

gondolva Kodály szavai jutnak eszembe: „Sohasem tudtam elfogódottság nélkül belépni az épületbe. Már az épület is a szellemnek a mindennapi élet változásai felett lebegő függetlenségét lehelte. Nagyjaink nyoma mindenütt, az ő hangjukat itták be, verték vissza a falak. S ha néha az udvaron megláttam egy öreg akadémikust, pillanatra megálltam: nem lép-e melléje Arany János titoknok úr, a botos és kalapos...”.

Benkő Loránd egy kivételes nyelvtudomány-történeti lánc utolsó láncszeme a magyar nyelvtudományban: közvetett tanszéki elődje Simonyi Zsigmond és Gombocz Zoltán, közvetlen elődje pedig Pais Dezső volt. Sokszor emlegette, hogy mennyit hallott Simonyiról, főként pedig Gomboczról Pais Dezsőtől. Pais mellett dolgozva ő is benne élt a magyar nyelvtudomány-történet világában, s a nagy elődök tiszteletében. A folytonosság fizikai természetű jelét jelentette számára, hogy Gombocz Zoltán egyetemi íróasztalát örökölte Pais Dezső után. Ezt írta: Gombocz „legendás, vörös posztóval fedett íróasztala mellett üldögéltem évtizedeken át, s folytonosan felidéződhetett előttem ragyogó szellemiségének emléke” (2010: 10). Ez az indulás, s az említett nyelvtudomány-történeti aura, amely kezdettől fogva körülvette, tette érdeklődővé és érzékennyé a tudománytörténet, és pedig a tudományos pályát az életmű-háttérrel hitelesítő tudománytörténet iránt. Nem véletlen, hogy fontosnak tartotta 2010-ben külön kötetben összefoglalni és közlésre hozni 20. századi magyar nyelvészekről írt méltatásait, emlékezéseit, búcsúztatásait, felidézve könyve bevezetőjében, hogyan csöppent bele a tudománytörténet sodrába (i. m. 7). De további tervei is voltak: „Jó volna – írta a bevezetőben –, ha sort keríthetnék további fejezetek megírására is. Az idő múlása s a vele járó körülmények, egészségem gyengülése azonban óvatosságra int. Nem ígérhetem a folytatást” (i. m. 12). Sajnos nem lett folytatás. Racionális gondolkodása nem hagyta cserben a nehéz időkben sem. Elfogadta az öregedést és a vele járó szenvedéseket is. Nem lázadozott ellene. S ahogy ez általában lenni szokott, nála is megnőtt a szeretetigény és megnőtt a hálaérzet. Visszatérőleg emlegette, milyen jól esett, hogy egyik tanítványa meglátogatta és virágot vitt neki. S azt is, hogy nem látogatja meg x vagy y, de megérti, mert ma ilyen az élet.

De térjünk vissza pályafutása kezdetéhez! Benkő Loránd tudományos pályája az említett környezetben és légkörben indult. Döntő fontosságú volt, hogy Pais Dezső felismerte emberi kvalitásait, munkabírást és a tudomány iránti elkötelezettségét. Ezért támogatta, s ennek is köszönhetően mind a tudományos pályán, mind az egyetemi hierarchiában gyorsan emelkedett. Nem kacérkodott a marrizmussal, s ez későbbi szakmai és emberi hitelét növelte. Az ötvenes évek tudománypolitikailag is bonyolult világában Paisék szakmai és emberi tekintélye nyújtott biztonságot számára, s így került be fiatalon a tudományirányítás előbb szélső, majd belső körébe. Szakmai produktivitása és emberi hitelessége nélkül mindez persze nem lett volna lehetséges. Tanszékvezető, intézeti osztályvezető, a Nyelvtudományi Bizottság elnöke, majd hamarosan akadémikus lett. Megszolgált.

Nincs még egy olyan 67 év a magyar nyelvtudomány történetében – ennyit töltött ő lankadatlan tudományos munkában –, amely annyi és olyan gyökeres változásokat hozott volna, mint amelynek Benkő Loránd tevékeny résztvevője,

sőt nagyrészt alakító tényezője volt: e tekintetben bizonyosan egyedül áll. 1945 után ideológia-, rendszer-, kultúra- és tudományos paradigmaváltások követték egymást – és újabb határváltozások, amelyek beleszóltak az ő életébe is. Pais Dezső és Bárczi Géza halála után elsősorban őrá hárult a magyar nyelvtörténeti kutatások továbbépítése, felfrissítése, új impulzusok adása, az utánpótlás nevelése, szintézisek kezdeményezése, megszervezése és létrehozásuk irányítása. Monográfiák, tanulmányok sorát tette közzé, s közben tanítványokat nevelt. Három nagy nyelvtörténeti munkát ő szervezett meg, indított el, irányított és szerkesztett, s vitt el időben a megjelentetésig: „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-t, az „Ungarisches Etymologisches Wörterbuch”-ot és „A magyar nyelv történeti nyelvtaná”-t. HADROVICS LÁSZLÓ írta 1996-ban: „Ha csak ezeket a kiemelkedő eredményeket tekintem, nyelvtudományunk sikereiben gazdag mostani időszakát bátran nevezhetjük Benkő-korszaknak” (1996: 1164).

Hogy mindezen közös munkálatokkal milyen, a szűkebb tudományos teendőkön kívüli feladatok is jártak, inkább sejtjük, mint tudjuk. Kutatóközösségeket sokáig egyben tartani úgy, hogy közben tempósan, rendben, fegyelmezetten haladjon a munka, nagy kihívás. Ennek ő kivételes sikerrel felelt meg. A magyar nyelvtudomány történetében nem tudok olyan személyről, aki Benkő Lorándéhoz mérhető tanszéképítést, kutatócsoport-irányítást tudhatna magáénak. Az 1960-as évektől, az extenzív egyetemfejlesztés és a kollektív tudományos munkálatok időszakában került olyan tudománypolitikai helyzetbe, hogy lehetőségei adódtak, s ezekkel – tudománya és intézménye érdekében – tudott is élni, mégpedig irigylésre méltó eredményességgel (lásd HADROVICS főntebb idézett értékelését). Mindeme eredmények mögött rengeteg szervező munka is volt. Jogos a kérdés: hogyan volt lehetséges mindez? Úgy, hogy a már említett erények mellett szinte hihetetlen munkabírási is jellemezte őt. Egyetemi munkái (tanszék- és tanszékcsoporthoz vezető, dékánhelyettes és rektorhelyettes) mellett a Nyelvtudományi Intézetnek három évtizeden át osztályvezetője volt, akadémiai elfoglaltsága is bőven akadt, a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak majdnem három évtizeden át volt elnöke, fél évszázadnál is tovább szerkesztette – részben Pais Dezsővel, részben egyedül, részben Juhász Dezsővel – a Magyar Nyelvet, de számos egyéb szerepköre is volt. Hogyan volt ideje az intenzív tudományos munkára is? Úgy, hogy hajtotta a kutatói szenvedély, erős szervezete pedig lépést tudott tartani vele: „Úgy loptam az időt magamtól [...] Este, amikor hazajöttem, akkor próbáltam kiélni tudományos, kutatói szenvedélyemet. S ez bizony évtizedeken át így ment” (I. KISS 2003: 426). Igen! Évtizedeken át többnyire éjjeli fél 2-ig dolgozott. Kutatói nyughatatlansága utolsó éveiben is űzte-hajtotta: képes volt ekkor is kitartóan keresni egy-egy régi adatot, locust.

Nem csak a nyelv érdekelte. Hanem a nyelvet éltető, használó emberek, illetőleg a nyelvközösség sorsa is. „Anyanyelvünk átvészelt évezredek” című, a nagyközönségnek szánt tanulmánya (BENKŐ 1996), vagy a Herder-vitával kapcsolatos megszólalása, a korszerű nyelvművelés melletti kiállása, illetőleg az anyanyelvoktatás ügyében való gyakori véleménynyilvánítása, „Nemzet és anyanyelve” című, 1999-ben megjelent gyűjteményes kötete, melyet szükségesnek tartott 2010-ben újra kiadni (BENKŐ 1999/2010), mutatják, hogy ő az értelmiség anyanyelvi fele-

lősségét nem csak szakmai értelemben tartotta fontosnak. Ezért beszélt például a magyar tanárok „szakmán túli” felelősségéről. A közjó szolgálatának szándékával hosszú éveken át volt a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat elnöke, a Pedagógiai Szemle című folyóiratnak pedig szerkesztőbizottsági elnöke.

Nyelvtudományi ars poeticájának része volt az a meggyőződés, hogy a tudományos munkának van etikai oldala is, ezért szerinte a közjó szolgálatának szándéka minden tudományos tevékenység egyik mozgatórugója kell, hogy legyen. A felelősségnek, amit elődei és helyzete rótt rá, mindig tudatában volt. Szakmájában követte azt a gomboczi elvet, hogy „az első és legfontosabb dolog nem elválasztani a nyelvet a beszélő embertől”. Hangsúlyozta, hogy az „anyanyelv roppant fontosságához nem férhet kétség, ezért közömbösek tudománya iránt sem lehetünk. Sem ma, sem a jövőben!” (2002: 112). Talán meglepő első pillanatra, hogy élete nagy ajándékának tekintette a nyelvjárási atlaszgyűjtés során szerzett tapasztalatait is (hosszú éveken át tagja volt „A magyar nyelvjárások atlasza” munkaközösségének). Mert – mint mondta – megismerhettem „anyanyelvemet köznyelvén messze túlmutató, ezerszínű változatosságában” és „a magyar falusi, népi társadalom mindennapi életét, gondolat- és érzésvilágát, mely kitörölhetetlen emlékegyanyagot adott tudományszemléletem alakulásához is, különös tekintettel az anyanyelv sajátos ügyeinek problematikájára” (2007: 508). Nyelv és közössége összefüggésének együttes látása miatt mindaz érdekelte, „ami a nyelvből a magyar művelődésre, történelemre vonatkozóan kideríthető” (I. KISS 2003: 427). Ezért volt legfőbb szenvedélye – ahogy ő fogalmazott – „a szavak és édes testvérük: a nevek” történeti vizsgálata (BENKŐ 1997/2003: 410).

A szűkebb pátria is lehet a nyelvtudományi témaválasztást befolyásoló körülmény, ahogy ez Szabó T. Attila és Benkő Loránd esetében is történt. Azt írta: bejárhattam „a történelmi Magyarország gyönyörű tájait – köztük rég elhagyott szülőföldemet, ahová örökkön vonzódásom munkásságom tematikájában is nyomokat hagyott” (2007: 508). Kolozsvári mesteréről e vonatkozásban szólván „a lélek mélyéről fakadó ösztönzés”-t (BENKŐ 1997/2003: 412) említi, bizonyára saját magára is gondolva. Mert Benkő Loránd kitartó hűséggel foglalkozott nyelvi alapon kedves székelyeivel és a székelység településtörténetének a kérdéseivel. Akadémiai székfoglalója (BENKŐ 1967) a magyar nyelvfeldrajznak klasszikus műve, miként a csángók eredetéről szóló munkája is (BENKŐ 1990). Erdélyi ügyekben mindig napra készen tájékozott volt, ismerte a kisebbségi lét természetét és a kisebbségi hungarológiai kutatások lehetőségeinek politikafüggőségét. Kötelességének tartotta, hogy ahol tud, segítsen. Fontos szerepet játszott abban, hogy Magyarországra kerülhettek és itt megjelenhettek romániai magyar nyelvi korpuszok, mint – hogy az ismertebbeket említsem – az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” bizonyos kötetei, „A romániai magyar nyelvjárások atlasza”, a „Székely nyelvfeldrajzi szótár”, a „Moldvai csángó nyelvjárási atlasz” és az „Erdélyi Magyar Helynévtörténeti Adattár”.

Az, amiben ő kiemelkedett – tudniillik a történeti nyelvtudomány –, láthatóan visszaszorult, sokat veszítve korábbi presztízséből. Ezt ő jól látta, nem örült neki, a tudománytörténet alakulásának ismeretében azonban természetesnek tartotta. Óvott azonban a történetietlenség szemléletének veszélyeitől – a nyelvtudomány-

ban s azon kívül is. Ő maga kritikusan, de megbecsülő szemlélettel viszonyult az elődök eredményeihez, a megújulásra érdemes hagyományokat összegeyztethetőnek tartotta a tudománybeli korszerűsítéssel.

Az érdemi tudománytörténeti véleményalkotásnak feltétele az adott tudományterületben való jártasság. Benkő Loránd többnyire olyan nyelvtudományi ágakat művelt, amelyeket a csökkenő érdeklődés miatt magas szinten egyre kevesebben ismernek (nyelvtörténet, dialektológia, etimológia, tudománytörténet). Ennek egyik következménye az, hogy egyre kevesebb az olyan nyelvész, aki az ő ezen területek kutatásában való jelentőségét, munkásságát érdemben meg tudja ítélni.

Zárásul legyen szó újra – s megint együtt – a két mesterről és a tanítványról, hogy újra kirajzolódjék a tudománytörténeti folyamatos sor Pais Dezső, Szabó T. Attila és Benkő Loránd viszonyában. SZABÓ T. ATTILA írta Pais Dezsőről: „Munkásságából, emberi-tudósi magatartásából életem végéig felém sugárzik a kérlelhetetlenül kötelező tanítás: örökké keresni kell minden tudomány legfőbb célját, legmagasabb eszményét: az igazságot” (1987: 268). BENKŐ LORÁND ezekből a forrásokból meríthetett – és merített is. Az igazságot kereste ő is.

Kulcsszók: életpálya, életmű, kutatás, egyetemi oktatás, tudományos közélet, nyelvészeti ars poetica.

A hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1967. A nyelvföldrajz történeti tanulságai. A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának közleményei 24: 29–48.
- BENKŐ LORÁND 1990. A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 186. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- BENKŐ LORÁND 1996. Anyanyelvünk átvészelt évezredek. Valóság 1996/7: 65–70.
- BENKŐ LORÁND 1997/2003. Egy erdélyi tudós a magyar nyelvtudomány szolgálatában. In: HAJDÚ– KISS szerk. 2003. 3: 409–20.
- BENKŐ LORÁND 1999/2010. Nemzet és anyanyelve. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- BENKŐ LORÁND 2002. Válasz. (Benkő Loránd köszöntése a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 80. születésnapján.) Magyar Nyelv 98: 111–2.
- BENKŐ LORÁND 2007. Benkő Loránd válasza. (Benkő Loránd köszöntése az Akadémián.) Magyar Nyelv 103: 507–8.
- BENKŐ LORÁND 2010. Magyar nyelvű tudósok a XX. században. Méltatások, emlékezések. Argumentum, Bp.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1996. Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Magyar Tudomány 1996: 1161–4.
- HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk. 2003. Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból 1–3. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Bp.
- IMRE SAMU 1991. Egy fél évszázad a magyar nyelvtudomány szolgálatában. Benkő Loránd hetvenéves. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. ELTE BTK, Bp.

KISS JENŐ 2003. Beszélgetés Benkő Loránnal. In: HAJDÚ– KISS szerk. 2003. 3: 421–47.
SZABÓ T. ATTILA 1987. Szabó T. Attila válasza. (A Pais Dezső-díj átadása.) Magyar Nyelv
83: 267–8.

Loránd Benkő the scholar and the man

Loránd Benkő's career and oeuvre are discussed briefly as two sides of the same coin. The author covers Benkő's family ties and origins in Transylvania, his university studies, his orientation towards linguistics, his scholarly models, the major stages of his career, his work in linguistics and in the organisation of scholarly community life, his activities as a university professor and administrative leader, as well as his views on language and linguistics.

Keywords: career, oeuvre, research, university, scholarly community life, linguist's ars poetica.

KISS JENŐ

Tudósportrék a 375 éves Eötvös Loránd Tudományegyetemen Benkő Loránd

A „Tudósportrék a 375 éves Eötvös Loránd Tudományegyetemen” című sorozat megindítását az ELTE rektora rendelte el 2009-ben, és az egyetem Rektori Hivatala szervezte meg, a kivitelező pedig az ELTE Videostúdió volt. A sorozat kísérőszövegében ez áll: „Az Eötvös Loránd Tudományegyetem szellemi gazdagságának dokumentálása és bemutatása céljából az egyetem alapításának 375. évfordulóján Dr. Hudecz Ferenc rektor az ELTE egyetemi tanárait bemutató interjú-sorozat készítését kezdeményezte. A filmsorozat célja a professzorok életútjának bemutatása, szakmai hitvallásuk megörökítése a jelen és az utókor számára. Az interjúk során a tudósok egyetemi életbeli szerepükre, tapasztalataikra, élményeikre koncentrálnak, jelenítik meg korukat, munkájukat, egyedülálló módon mutatják be Egyetemünket”.

Benkő Loránnal, a magyar nyelvtudomány kiemelkedő akadémikus professzorával, az egyetem korábbi rektorhelyettesével 2009. július 7-én készült a filmfelvétel balatonszéplaki nyaralójában.

Az interjú szövegét Szabó T. Annamária lejegyzésében tesszük közzé. Az eredeti szövegnek a beszélt nyelvben szokásos bizonyos szóismétléseit elhagytuk, s néhány esetben rövidítettünk a könnyebb érthetőség érdekében.

Kiss Jenő: *Benkő Loránd professzor úrral, akadémikussal, az Eötvös Loránd Tudományegyetem emeritus professzorával beszélgetünk itt, Balatonszéplakon, festői környezetben, a professzor úr nyári rezidenciáján. 2009. július 7-ét írjuk. Az a megtiszteltetés ért, hogy én kérdezhetem a professzor urat.*

1921-ben született Nagyváradon, amely akkor már Romániához tartozott. Ez azt jelenti, hogy az élet sok mindenben keresztülkényszerített, és ezekről a tapasztalatairól beszélt.